

פתח דבר

”שוב עלינו להרפות מן המוכר“: על יצירתו של שמעון אדף

רינה ז'אן ברוך

שמעון אדף הוא מהיוצרים הבולטים ופורצי הדרך בשדה הספרות העברית בעשורים האחרונים. מאז ספר השירה הראשון שלו המונולוג של איקרוס, שחגג לא מזמן עשרים שנה, פרסם עוד שני ספרי שירה, אחד-עשר בפרוזה, ספר מסות וספר שחיבר עם הסופר לביא תדהר. בעת כתיבת דברים אלו עומד לראות עוד ספר חדש של אדף, הלשון נושלה, וכולי תקווה שאחריו יבואו עוד ספרים רבים. בשנים האחרונות ספריו מתורגמים לאנגלית, לספרדית ולצרפתית, וזוכים לפרסים ולתשומת לב ביקורתית ומחקרית רבה. המאמרים בגיליון זה רואים אור בעקבות יום עיון שנסוב על יצירתו של אדף בשנת 2017, בשיתוף פעולה של המחלקה לספרות עברית באוניברסיטת בן-גוריון בנגב ומכון הקשרים, יום עיון שהייתה לי הזכות לארגנו עם ראש מכון הקשרים יגאל שוורץ. הציטוט ”שוב עלינו להרפות מן המוכר“, של אדף, כמובן, הוא שנבחר ככותרת ליום העיון. חשבתי אז, והיום אני משוכנעת בכך אפילו יותר, שזאת התביעה הסמויה בכל ספר חדש שאדף מוציא לאור. שבכל ספר חדש שלו אין לדעת איזה עולם נפגוש ואיזו התנסות נעבור במהלך הקריאה. וגם כשאדף חוזר לדמויות שהופיעו בספריו הקודמים, או יוצר מערך סדרתי – כמו הטרילוגיה בכיכובו של אליש בן זקן (קילומטר ויומיים לפני השקיעה, קובלנה של בלש, קום קרא), המבוססת כולה על ז'אנר הבלש – גם אז, בגבולות הז'אנר הנוסחאי ביותר, אין באמת חזרה. להפך: ניסיון החזרה כופה פריצה ושכלול של הז'אנר החזרתי הזה, עד שהוא מומצא מחדש ומתגלגל למחוזות ספרותיים אחרים המאתגרים את כללי הז'אנר והשוק, ומגדירים אותו מחדש. יצירתו של אדף ממקמת את עצמה מחדש שוב ושוב במסורות הכתיבה השונות, הן בתחומי הספרות העברית והן בתחומי הספרות העולמית – וזה אולי המקום לציין שאדף אינו רק סופר גדול, אלא גם קורא גדול, תכונה לא נפוצה בקרב הסופרים בני זמננו, המרחיבה את אופקיו הצורניים והתודעתיים ומסייעת לו ביצירת עולמות ספרותיים שלא היו יכולים להתקיים או אף להסתמן בלעדיה.

ובכל זאת חוטים נמתחים מן השירה, דרך המסות והסיפורים הקצרים, אל הרומנים והטרילוגיות, בשפה ובלקסיקון האדפי ההולך ונוצר במשך השנים, וטווים גם צד נוסף להתרחקות מהמוכר. אומנם באופנים אחדים היא תמיד מחדשת, אך ישנם גם מקרים

שבהם, למרות הכול, היא מתרחשת כדי לחזור אל המוכר. לחזור ולהתבונן בדברים מנקודת מבט אחרת, ליצור את המוכר מחדש ולהוסיף לו ממדים, ובכל אחד מהסיפורים המהלך יוצר מיתזציה של דמויות, של חפצים ושל אתרים. דוגמאות מופת הן שדרות ובבואתה הבדיונית מבוא ים.

אדף, יותר מכל כותב עכשווי, שחרר את המרחב הארץ-ישראלי מכבליו, והעניק לממד הטמפורלי מקום מהותי בכתביתו. העיסוק בטמפורליות משחרר את המרחב מגבולותיו הסוציולוגיים והפוליטיים השגורים. הוא מאפשר לו קיום אחר, ספקולטיבי ובדיוני, משוחרר מהמשקל החיצוני, השבלוני, ומזקק מתוכו איכויות רגשיות ומיתיות. כך מושב למרחב ייחודו החד-פעמי, הנחוה מנקודת התצפית הייחודית לאדף.

גם מקריאות חוזרות בספריו של אדף אני תמיד מופתעת, ובשנים האחרונות אני משתכנעת יותר ויותר שמעבר לרווח הטמון בקריאה חוזרת ומעמיקה ברבים מהספרים הנכתבים, בספריו של אדף הקריאה השנייה נדרשת במיוחד, כי רק היא משלימה את מהלך הקריאה הראשון. בעולם ובתרבות ההופכים גם את הקריאה לחד-פעמית, ולא במובן הייחודי, אלא במובן הצרכני, שבו אנו צורכים וממשיכים אל הספר הבא, מבקשים עוד מאותו דבר, הספרות של אדף נשענת על יסודות אחרים לחלוטין. היא דורשת קשב וקריאה חוזרת. אם בשל תנועתה הפראית לפעמים, פניותיה החדות ונסיקותיה התלולות, ואם בשל תחושת הנפילה ללא שליטה, מז'אנר לז'אנר או ממצאות למציאות אחרת. אין לה קרקע יציבה.

שוב עלינו להרפות מן המוכר הוא אוסף מאמרים ראשון על יצירתו של שמעון אדף. מסתה של רונית מטלון, הפותחת את הקובץ, היא ההרצאה שנשאה ביום העיון בשנת 2017, ששלחה אליי כמה ימים אחריו. לא ידענו אז שלא תספיק לראות את הגיליון. במסתה המבריקה נוגעת מטלון ביסודות המהותיים ביצירתו של אדף. היא עומדת על מחשבת הספרות שלו, כפי שהיא מופיעה בקוסמוס שבוראת יצירתו, וזאת על אף סירובו של היוצר "לייצר" אובייקטים אסתטיים מוגמרים. כמו כן, היא עומדת על מאפייניה של העיר שדרות, המסרבת להיות מקום, ועל האי-נחת של אדף ביחסו לכללי הייצוג הריאליסטיים.

המאמרים בחטיבה הראשונה בוחנים את יחסי הפריפריה והמרכז ביצירתו של אדף. יגאל שוורץ עוסק במה שהוא מכנה "בריאה עצמית של מרכז מתוך פריפריה", וקושר בין האסטרטגיה הפיוטית של אדף (ויוצרים הפועלים באופן דומה) לבין זאת של כמה מהסופרים שכוננו את הספרות העברית, ובהם ברדיצ'בסקי וברנר. עדיה מנדלסון-מעוז בוחנת את תהליך החניכה וההתבגרות של גיבורי פנים צרובי חמה ומוקס נוקס כמתח שבין הפריפריה למרכז, ויעל דקל, הקוראת ברומן פנים צרובי חמה, כותבת על מפות ספרותיות ואמיתיות, על מעברים בין מרכז לפריפריה ועל משמעותה של השפה העברית האדפית במעברים האלו.

החטיבה השנייה עוסקת בשפה, בדיון ומציאות. אופיר טושה גפלה מבקש למפות את הגנום של יצירתו של אדף בפרוזה ואת זהותו כיוצר. הוא מפרט ומסביר את שש דרגות הבדיון שהוא מוצא ביצירתו. עוד הוא מרחיב בדבר הזליגה בין העולמות המוכרים לבין הזרים, שטטוש הגבולות בין מציאות לבדיון והזליגה מז'אנר לז'אנר. דורית למברגר עוסקת

ביחסים שבין השפה לבין העולם בפרוזה של אדף, דרך הגותם של בכטין וויטגנשטיין, ובוחנת, בין היתר, את היחסים בין התצורות המונולוגיות לבין התצורות הדיאלוגיות ביצירתו, ואילו הדס שבת נדיר נדרשת אל הסמל של ורד יהודה ברומן עדים של מטה ואל שאלת המסורת. מאמרה של זהר אלמקייס עוסק בתמות של זיכרון, באופי ההיברידי של מוקס נוקס ובתפקידן של העברית והלטינית ביחסי האב והבן ברומן, ומאמרה של אורית ברמן, החותם את החטיבה, עוסק בלשונו הפיוטית של אדף. ברמן מבקשת לחזור אל חומריותו של הממד הפיגורטיבי ביצירתו, בעיקר המטפורה, שעה שהיא בוחנת את חומרי הגלם והיצירה הממשיים המרכיבים אותה – לא הזיכרון או נוף הילדות, אלא החומרים עצמם: זכוכית, פורמייקה, ברזל ועוד – ואת דרך עיבודם בשפתו הספרותית. בחטיבה השלישית שלושה מאמרים העוסקים בחיבורים שונים שבין השירה לפרוזה אצל אדף. החטיבה נפתחת במאמרה של רעות בן יעקב, העוסקת בטכניקות ובאסטרטגיות פואטיות של הסתרה בספר הביכורים של שמעון אדף המונולוג של איקרוס, ומזהה שלוש טכניקות של הסתרה: שיר מוקדם וגנוז לכאורה המסתווה בשיר אחר; דיון בכתיבה למגירה והצבתם של "סודות גלויים"; ושכחה כפרקסיס. מאמרה של לילך לחמן בוחן את ה"הלל" ביצירתו של אדף ואת היחסים בין שירה לפרוזה ביצירתו. היא שואלת מדוע, כיצד ולאילו תכליות מנכיח אדף את השיר, על ריבוי מובניו וקולותיו, בספרי הפרוזה שלו. גם המאמר שלי עוסק ביחס שבין השירה והפרוזה, וליתר דיוק, במעבר של אדף מזו לזו. במאמרי אני מתארת שתי תנועות, היענות והתנגדות, המרכיבות מהלך מרכזי ביצירתו של אדף, ומראה כיצד מהלך זה מתגלם בראשית כתיבתו – בספרי השירה הראשונים שלו ובמעבר לספר הפרוזה הראשון, שהוא גם רומן הבכורה הבלשי – לכדי סיפור החניכה של אדף ככותב.

החטיבה האחרונה בקובץ עוסקת ברוחות הרפאים של הכתיבה: שבא סלהוב עוסקת בספר השירה השני של אדף מה שחשבת צל הוא הגוף האמיתי, מדובבת את הרוחות ואת רוחות הרפאים המנשבות בו, וכותבת על התשוקה הבסיסית המובעת בו: "תשוקה של גוף שאיננו מסוגל להכיל את ידיעתה העמוקה של התשוקה". סלהוב כותבת על שיבה אל מקום מוכר, אל מקור, שהיא מוצאת בשירתו של אדף, ואל ההליכה מעבר להם – שלו ככותב, ושלה כקוראת. עינה ארדל ואילה בן לולו עוסקות בשני אתרים ורגעים חשובים בטרילוגיה הבלשית של אדף. ארדל כותבת על אליש בן זקן ועל דמותה הרפאית של דליה שושן ברומן הראשון שהם מופיעים בו, קילומטר ויומיים לפני השקיעה, על הרגע הכפול והמכונן של גילוי האהבה ואובדנה בבית הקברות, ובן לולו קוראת את קום קרא, ונדרשת לדמות המספר הייחודי ברומן, המכנה את עצמו "אני, כלומר, אני". ברגישותה בוחנת בן לולו את חורשת האקליפטוסים, אחד הלוקוסים החשובים שאדף חוזר אליהם שוב ושוב ברבות מיצירותיו, מקום שהפך להיות, כפי שהיא כותבת, "מרחב קיום חלופי המאפשר לאני שלל של התנסויות במרחב ובזמן".

מאמריהן של קציעה עלון ונוית בראל עוסקים בספר השירה השלישי המדהים של אדף אביבה-לא, שעורר הדים רבים, ובחציית הגבולות של השפה. עלון כותבת על ארוס ומוות הכרוכים בספר זה בזה ומרחיבים זה את גבולותיו של זה. בראל קוראת את חוסר האפשרות של מות האחות ואת אבלה של האם. היא מדברת על הלשון החד-פעמית של

ספר הקינה הזה, שהלשון השירית הנוהגת אינה מספיקה לה ו"מיוצרת מחדש לצורכי הכאב".

בחלקו האחרון של הגיליון השיחה שערכנו, שמעון, יגאל ואני, על החיים, על הספרות ועל מה שביניהם.

ברצוני להודות ליגאל שוורץ, על שאפשר את קיומו של יום העיון, שהשתתף בתכנונו ואף הציע לערוך את הגיליון הנוכחי. תודה לחנה סוקר-שווגר, שהעניקה לנו בית, תמכה ועזרה לנו לאורך הדרך. למעין גלברד-עזיזה ולמורן אריה, מזכירות מערכת מכאן, וגם להדס שבת נדיר, על חלקה בשלב הראשון של ארגון יום העיון.

תודה גדולה לרווית לוין, הממונה על המנהל במכון הקשרים, ולסיגל אדרי, הממונה על המנהל במחלקה לספרות עברית, על עזרתן היעילה ומאירת הפנים, גם ביום העיון וגם בכל הקשור להפקת הגיליון.

ברצוני להודות לכל הכותבים כאן, שרובם השתתפו ביום העיון בשנת 2017, על חלקם בהרחבתו ובהעמקתו של השיח הפורה והמתמשך על יצירתו של אדן, שזהו רק ראשיתו, לחביבה ישי, שבעת יום העיון הייתה ראש המחלקה ונתנה לנו רוח גבית, לטלי בלייכר, על העריכה הקפדנית והמיטיבה, ולדוד גוטסמן וצוות הוצאת הספרים פרדס, על ההפקה המסורה והמקצועית.

ותודה גדולה לשמעון אדן, בשמי ובשמו של יגאל שוורץ, על הספרים, על השיחה, על האופק ועל מי שהוא.

רינה ז'אן ברוך

אוניברסיטת בן-גוריון בנגב